

Утопията „град“:

СРЕДОВИЯТ ПОДХОД

В АРХИТЕКТУРНАТА ТЕОРИЯ

Дмитрий Варзоновцев

Днес едва ли някой се съмнява, че проектантската практика все по-пълно трябва да отчита човешкия фактор. Но, от друга страна, днес едва ли има по-сложна и проблемна тема в архитектурната теория. Макар всички да са съгласни, че човешкият фактор е твърде съществен в отношението проектиране — реализация — потребление, конкретните становища за това, как да бъде отчитан този фактор в реалната проектантска практика, са много различни. Известни предимства, както и определени трудности на човешката гледна точка в пространственото проектиране мога да бъдат показани на базата на опита на — средови подход. Смисълът на термина „средови“ при анализа на конкретните проблеми на проектирането се състои в специално: подчертаване на целостта на човешката дейност и средата; които тази дейност се разгръща. Средовата ориентация е стремеж към познавателна реконструкция на тази цялостна средата и дейността, а също така и на детерминиращите я фактори. Ако разглеждаме характеристиките на това сложно и многообразно по форма направление в развитието на съветската теоретична архитектурна и дизайнерска мисъл, преди всичко ще ни направи впечатление аналогичността му на системния подход в науката. Такъв е например стремежът на проектантите да преминат от проектиране, на изделията (проектиране „на парче“) към системно, перманентно проектиране, при което се вземат предвид не само отделните потребителски и функционални свойства на даденото изделие (каквото и да е то - вещь, съоръжение, територия), но и свойствата на средата, в която трябва да съществува това изделие. Средовият подход ориентира проектанта към обект, който непрекъснато се променя, „чието функциониране е неотделимо от неговото формиране и развитие“, и в този смисъл се противопоставя на традиционните възгледи за обекта на проектирането, според които той се третира като нещо напълно оформено, завършено, статично, без каквато и да било връзка с онези конкретни ситуации, в които ще живее. Стремежът на средовиците обектът на проектирането да се третира като жив, развиващ се, „потопен“ в съответния средови контекст не е нищо друго освен опит за отчитане на фактора „човек“ в проектантската дейност. Средата, в която живее и се развива обектът на проектирането, не е нищо друго освен човешката жизнена дейност, едни или други жизнени ситуации на човека и обществото.

Исторически опитите да бъде включен човешкият фактор в конкретната проектантска практика и нейното научноизследователско осигуряване доведоха до формиране на единна методологическа перспектива в анализа - теоретико-дейностната перспектива. Отношението вещь - среда се третира като определено от дейностното участие на човека. Тази дейностна перспектива в анализа на взаимодействие между обекта на проектирането — конкретния човек, и неговата среда на функциониране, в крайна сметка концентрира цялото ни внимание върху факта, че човекът се отнася към средата активно, посредством преобразуващата си дейност. От тази гледна точка дейността е онази реална основа, върху която могат да бъдат „проектирани“ човешките аспекти на предметния свят, тъй като самият този свят е продукт на преобразователната активност на човека и обществото. Теоретически и методически е важно да подчертаем, че средовата версия на теоретико-дейностния анализ на социалната реалност поставя акцент предимно върху самото дейностно опосредстване на взаимодействието между човека и средата, респективно между вещите, произведени от човека, и техния средови контекст. Тук обаче не можем да подминем и един твърде сериозен момент — дейностната версия на средовия подход като че ли не съвсем съзнателно оставя тъкмо конкретния субект, неговата жизнена съдба, потребности и интереси във вън от анализа. Изследователят се абстрахира както от субекта на дейността, така и от предмета, върху който човекът упражнява своето въздействие, предмета на неговата активност. Този род абстрахиране обаче е съвсем необходим, за да бъдат изведени собствените характеристики на дейностния процес, за да се изведе теоретически начина за реализация на дейността. Това е необходимо точно защото този начин придава на процеса на дейността определеност⁴. Разбирането на тази толкова съществена характеристика на дейността не е

възможно, без тя да бъде поставена на преден план в анализа. Работата е там, че обществената дейност, макар и да е винаги насочвана към определен предмет, не е тъждествена на този предмет. Също така, колкото и да е важно кой и защо извършва даден вид дейност, все пак тези конкретни, частни характеристики на субекта на дейността не съвпадат и не са тъждествени с характеристиките на самата дейност.

Под начин на дейност се разбира нормата на повторение на дейността от различни индивиди (субекти) , т. е. онова, което е общо за всяка дейност, независимо кой, кога и върху какъв предмет я упражнява. За дейността в този смисъл е безразлично какъв човек я осъществява - стига той да реализира нормата на дейност. Както подчертават Г, П. Щедровици и В. Я. Дубровски, „при този подход става изобщо безразлично кой точно осъществява дейността: човек, човек с машина или само машина, важно е само това — всички съществени моменти на дейността, влияещи върху характера на продукта и зафиксирани в нормата, да бъдат възпроизведени и повторени" (Щедровицкий, Г. П., В. Я. Дубровский. Проблема объекта в системном проектировании. — Методология исследований проектной деятельности. М., 1973, с. 125.)

Ето защо за определение на подхода е избран терминът „средови“, а не терминът „екологичен“, характерен за т.н. „Чикагската школа“ в социологията и урбанистиката. Последният не ни дава възможност да разграничим природните фактори на средата от културните, социалните, което е твърде важно за целия подход независимо от конкретните му варианти и интерпретации.

Тук самият човек като че ли се разтваря в дейностния процес, редуцира се до една или друга функция. Ценното в случая е това, че закономерностите на дейността (нейната норма) не се извеждат директно от предмета на дейността, от природата изобщо. Дейността тук се третира като културно-исторически процес, а нейната детерминация — като социална, а не природна⁷. Ето защо прекаленото на пръв поглед извеждане на преден план в анализа на дейностните закономерности във взаимодействието между човека и природата изигра твърде важна роля при преодоляване на праволинейните, натуралистични постановки в теорията, които извеждат всички основни параметри на функциониране на обектите в дейността, на самата дейност от природните (предметни) закономерности.

Преките следствия на тази предварителна абстракция не са еднозначни. От една страна, извеждането на „чистите“ дейностни характеристики, тяхната познавателна операционализация позволява в проектирането интензивно да навлезе съвременната изчислителна техника. Същевременно обаче „машинизацията“ на проектантската дейност не се свежда до операционализация на езика, с който се описва дейностния процес, тъй като операционализацията на езика не е тъждествена на операционализацията на мисленето, на мисловната дейност. В мисленето влизат твърде съществени аспекти, обусловени от обществената характеристика на мислещия субект, онези конкретно-исторически форми и средства, с които той разполага не само защото мисли, но и защото живее в определено общество, преследва съвсем конкретни цели и интереси. Абстрактното отъждествяване на езика и мисленето, в частност на проектния език и проектното мислене няма евристично значение, тъй като установява само отделни, частни характеристики и на едното, и на другото — това, което „влиза“ и в едното, и в другото.

От погледа на изследователите се изплъзва едно твърде важно и съществено обстоятелство — закономерностите на възпроизводството на дейността (т. е. на нейното повтаряне от различни субекти) не са тъждествени на закономерностите, необходими при производството на дейността, т. е. при *творчеството*, при създаването на нещо ново. Законите на дейността не са само норми и схеми за нейното повтаряне при едни или други външни условия. Последното не е нещо друго, а форми и механизъм на включването в дейността на всички нейни необходими и достатъчни, вътрешни и външни условия. Зад това включване обаче се крие и *пораждащият* го тласък, непосредственият повод, причината. Защо например при едни и същи външни условия и вътрешна организация дейността все пак се реализира по различен начин? След като вече сме се абстрахирали от простите решения, от това, че разликата в дейностния процес би могла да бъде обяснена с разликата в нейния предмет, трябва да покажем какво характеризира дейността отвътре.

В тази ситуация възниква своего рода дейностен парадокс. От една страна, всяка дейност се изгражда по схема, която не съвпада със схемата на предмета на същата тази дейност. В случая, когато имаме проектантска дейност, очевидно е, че нейният продукт — проектът -

третира начина за изграждане на един или друг конкретен обект. Но когато обектът е готов за експлоатация, той започва да действа съвсем не така, както е бил изграден - законите на създаване на продукта не са тъждествени със законите на неговото функциониране. Защо е така?

При традиционния подход, който извежда характера на дейността от съответните свойства на предмета, този парадокс не е съществен. При дейността реконструкция обаче, която подчертава точно спецификата на дейността, особената и организация и непригодност към свойствата на предмета, подобен род парадокси изглеждат фатални.

Не е задължително обаче решението да бъде обединяващо, линейно. Г. П. Щедровицки въвежда образа „матрьошка“⁸, когато всичките различни пластове на дейността просто се фиксират като нейни съставки, без това да ангажира изследователят да търси онези връзки, които би трябвало да „циментират“ конструкта „дейност“ в едно цяло. Както и в матрьошката, дейностните планове, структурните равнища са части на едно цяло - дейностния процес. Но в същото време те сами са цяло, което съвсем свободно може да бъде изземвано и помествано другаде. Частта тук е равна на цялото, както и една по-малка матрьошка, макар и да е сложена в по-голяма, не е само нейна част, но и съвсем самостоятелна играчка - кукличка.

За съжаление обаче тази твърде сложна теоретична представа за строежа на дейността трудно би могла да бъде верифицирана емпирично. Тъкмо нейната сложност съществено ограничава възможностите за приложение на концепцията като цяло не само в проектирането, но и в други сфери на обществената дейност.

В. Л. Глазичев разрешава малко по-различно дейностния парадокс. Наред с дейностните реконструкции той предприема и редица културологически разчленения на проектантската дейност. Целта на тези теоретични разчленения е да бъде все пак открит и фиксиран онзи посредник, който прави възможно преминаването от проектирането на обекта към неговото социално функциониране. Такъв посредник според В. Глазичев е абстракцията „средови обект“. Последният се разбира като един вид идеален тип на определени пространствени ситуации в поведението на човека, като особени функционални възли (например „училище“), като познаваеми типове среди независимо от какъв материал и от какви конструкции се реализират. Тези теоретични средства фиксират специфичните за човешката дейност механизми, които я оформят като определеност в конкретните жизненни ситуации на човека, насочват неговата реализация в тези ситуации. В известен смисъл средовия обект може да бъде разглеждан и като дейностна норма, ако нормата е насочена, така да се каже навътре — към самата дейност като процес, то средовия обект ориентира дейността навън — към нейните условия, фактори, субекти, предмети, обвързва всичко това в едно цяло, в пространствена ситуация за действие. Но както нормата, така и средовият обект не са непосредствено емпирически фиксируеми обекти, предмети, които ние бихме могли да „опипваме“, да възприемаме сетивно. Средовият обект теоретически е близък до понятията за гещалт, патерн, архетип и под. Общността тук се състои в това, че посредством механизма на гещалта, патерна или респективно средовия обект дейността се *произвежда* като реален, протичащ в пространството и времето, в определена материална форма процес. За дейностните интерпретации, както беше казано вече, е характерен отказът от анализа на генеративните механизми. Тук дейността се третира като *вече* протичащ процес. В. Глазичев поставя въпроса за условията на „включване“ на дейността точно тук и сега. Дейностната версия на средовия подход е „проективна“ — в смисъл, че дава начина за трансляция на дейността във времето. Дейностните норми са образци за обучението на хората за успешни действия независимо от обстоятелствата. Конструктът средови обект — патерн — гещалт ни ориентира по-скоро към миналото, а цялата концепция получава ретроспективен характер. Тя ни ориентира към правилното разбиране на някои основни, начални за всяка дейност и за средовото поведение структури, извори на самата способност на човека да действа в определена среда като човек, като обществено същество.

Тук може да се види същественото различие между двете версии на средовия подход. Дейностната концепция, въпреки че акцентира върху особеното съдържание на човешката дейност като социална и културна, като че ли оставя „извън скобите“ самата общественост на човешките действия, предполага я зададена и се стреми към конструиране на съвсем нови

форми на организация на дейността от масов, инженерно-технически, изобщо изкуствен характер. Този акцент насочва изследователя към организационните проблеми на проектантската дейност, към формите и начините за рационална кооперация на различните специалисти в единния дейностен процес. Концепцията на средовия обект обогатява средовия подход с определени културни механизми за пораждаване на особените форми на поведение на човека в пространството и поради това ориентира изследователя към историята, към анализа на традициите, към опита на професията „архитект“, поставя ударението върху необходимостта тези традиции да влязат органично в съвременната проектантска практика.

В. Глазичев се стреми към разкриване на някои неиндивидуални черти на архитектурния творчески процес, т.е. към разкриване на някои типове пораждаване на проекта от определени културни норми за пространствено поведение на човека, сформирани се в историята по естествен начин, т.е. по силата на традициите. И в това изследователят намира спецификата на архитектурата. „Това е теоретичната работа, пише Глазичев, именно на архитекта, който надстройва над миналия опит новия, формира от материала на предишния опит нов.“¹⁰ За концепцията, развита от В. Глазичев, е характерно виждане за човека, коренно различно от дейността. Човекът в тази концепция е нещо като проекция на общността върху средата. Това несъмнено е по-богат образ. Докато в дейностната версия човекът е просто агент в дейностния процес, в конструкта средови обект ние виждаме богатите културни определения за поведението на индивида като член на една или друга конкретно-историческа общност. Самият човек тук се третира в неговата „потопеност“ в конкретните исторически ситуации. Но и при двата подхода се запазват редица общи черти в разбирането на взаимодействието между човека и средата. Това взаимодействие се интерпретира в един неличностен, деперсонализиран аспект. Ролята на конкретния индивид тук, като че ли се разтваря в проекцията на един или друг неличностен образ на човека — образа на „оператор“ или пък образа на „родов човек“. В единия случай пространствените действия на човека се третират като единични примери на дейността изобщо, като единични времеви или пространствени проекции на общите норми на дейността в конкретния акт на поведението. В другия случай в индивидуалното поведение на човека в пространството, в индивидуалното му ориентиране в света се разкриват неиндивидуалните по своя генезис и съдържание механизми. Индивидът тук е непосредствената форма за осъществяване на определени културни гещалти, патерни, образци и под.

От тази гледна точка е твърде интересна и показателна еволюцията на средовите теоретични представи в края на 70-те години. Авторите, по-рано работили в „дейностния ключ“, постепенно се доближават акцентът се поставя точно върху индивидуалните аспекти на пространственото поведение и ориентация на човека. Тук отново се реализират най-общите нагласи на средовия подход. Но средата се разбира не като отнесена към човека изобщо, а като осмисляна от индивида, който се намира в «на конкретна за него жизнена ситуация. Средовото поведение на човека, неговото отношение към света се интерпретира от гледна точка на уникалните ценности-мотиви и „сюжети“ на индивидуалното поведение като лично, притежаващо съвсем конкретни смисли и значения, които не съвпадат с общите схеми на поведение. В тази версия на средовия подход безличната дейностна интерпретация на проектантската практика се измества от процедурите за личностна оценка и осмисляне на средата, разкриващи уникални, личностни, смислови „полета“ в конкретната средова ситуация. Смяната на акцента води и до постепенна смяна на познавателния инструментариум, до широко внедряване на така наречения сценарно-игрови подход в проектирането на жизнената среда, до все по-тесния контакт между учения и художника.

Дейностните методики и методологическа рефлексия, които разлагат дейността на различни блок-схеми, започват да придобиват второстепенно значение. Но все пак трябва да разграничаваме методическата ориентация на късния средови подход от широко представените днес в архитектурната теория и практика семантични концепции и методики (най-вече това е характерно за постмодернизма). В тези концепции архитектурата се третира като език, а съответно на това се търсят контекстуалните — скрити от погледа — значения на този език, онова, което го задвижва, без да се разтваря в него, т.е. неговото безсъзнателно, структуриращо, пораждащо. Средовият подход в неговата късна версия също разглежда и езиковите функции на проектирания предмет, но не като водещи, а като подчинени, производни от същностните социокултурни функции на този предмет в човешката дейност. В

тази „ценностно-индивидуализираща“ версия на средовия подход цялото внимание се съсредоточава върху *възприемането* на средата от дадения индивид, но не на средата изобщо, а на тази среда, в която се намира точно даденият индивид по силата на едни или други *негови* жизнени нагласи и обстоятелства.

Сюжетните разработки, сценариите методики за средовото поведение са ориентирани към разкриване на начина на конкретното *преживяване* от индивида на положението му в пространството и времето, които му дават възможност ефективно да действа в конкретната ситуация. Акцентът се поставя върху разиграването на ситуация от участниците в определена дейност, а не върху нейното предметно-вещно, функционално-утилитарно съдържание. „Ясно е, пише О. Генисаретски, че живият участник, заинтересованият наблюдател не могат да възстановят сюжета, ако виждат в ситуацията само сценографията на мизан-сцената, т.е. само предметите в тяхното взаимно разположение и функциониране. Въпреки че самият сюжет на пространственото поведение се задава от съвместно разиграване на стратегия за достигане на някаква „свърхзадача“, т.е. задача не за дадения индивид, а за целия „спектакъл“, и в този смисъл изобщо е неситуационен и се налага върху ситуацията от сценария, стои над нея и я организира в единно цяло, той винаги се допредставя в представата и това става при опора върху символичното постигане на жизнената ситуация, т.е. в края на краищата благодарение на функцията на превъплътяване.“¹²

В най-новата си версия средовият подход се доближава до концепцията за средовия обект, тъй като сюжетът тук се разбира не като непосредствена даденост на представлението, не като пряко виждане на съдържанието на жизнената позиция от изследователя или участника в определена ситуация, а като отношение между представлението и жизнената ситуация, като условие и средство за драматизация на представлението, на превръщането му в сюжетна линия на поведение на конкретния индивид, без да влиза в това поведение¹³.

Това сходство не е случайно. Смесовите акценти, които поставя индивидът при определени обстоятелства, все пак са *породени не от самия индивид, а с негова помощ* — от актуализираните тук и сега архе-типове на културното поведение, които отразяват и изразяват в своето съдържание опита на много поколения. Този род архетипика на пространственото поведение и въображение е „дореклексивна“, „дологична“, „дорационална“, „безсъзнателна“ и поради това нейното познавателно реконструиране не може да бъде адекватно, ако се реализира с традиционните за науката средства, а не със средствата на играта — съответстващите на реалните жизнени ситуации сюжети-провокации към играта. Условието за ефективността на сюжетите според О. Генисаретски е точно това, че сюжетността представлява съдържанието на възприеманата от индивида, а не абстрактно обезличената, „предметно-утилитарна“ ситуация.

Развитието на средовия подход от 70-те години досега е извънредно важен фактор за архитектурната теория и практика, тъй като в неговите рамки се раждат и конкретизират твърде съществени светогледни, методологически и методически положения на марксистското разбиране на човека, формира се новият евристичен начин на мислене не само в изследователската, но и в приложната дейност, разширява се професионалният кръгзор на архитекта, дизайнера, проектанта изобщо. Несъмнен успех за авторите, работещи в средови „ключ“, е анализът на системните връзки и зависимости на отношението човек — дейност — среда — общество. Днес обектите на средата, които обслужват и развиват дейността на човека, вече не могат да бъдат проектирани и реализирани като ограничени само с утилитарно-предметни функции вещи, т.е. „на парче“. Проектантът все по-често обвързва многобройните проекции на вещта върху човека и на човека върху вещта, факторите, опосредстващи взаимодействието между човека и средата, не само от технико-икономически или предметно-функционален план но и отсоциокултурно, конкретно-историческо естество. Днес вече не могат да бъдат игнорирани и пренебрегвани и някои специфично индивидуални смислообразуващи фактори, механизми на поведение на човека в средата, а също така тяхната проекция в професионалната сфера на архитектурата, техният извънредно сложен и уникален характер.

Същевременно обаче трябва да се отбележи и фактът, че сега средовият подход все още не се е оформил окончателно, че „формите на организацията на средата на дадения етап от

развитие на средовия подход имат характер на дискуссионни изказвания, отделни хипотези и не претендират за теоретична завършеност и нормативност". Наред с интересните и важни за развитието на архитектурата евристични постановки в средовия подход има и редица сериозни конфликтни моменти, противоречия. В много случаи реалният човек се подменя седна или друга абстрактна проекция. Сложността на проблема се състои в това, че, от една страна, човекът наистина се формира от своята среда, но, от друга - самият той активно трансформира своето обкръжение, придава му свой облик, осмисля го в уникални и личностно обогатени значения. Не може да не се съгласим с твърдението на Г. Каганов, че „среда може да бъде наречено само това, което е актуализирано от субекта на поведение, за разлика от обкръжението (т. е. всичко това, с което е запълнено пространството) " Твърде често самото проектиране на човека в средата се третира абстрактно, едностранчиво. Както показва реалната история на средовите концепции, в тях като че ли „по-отделно" се реконструират иначе цялостни характеристики на средовото поведение на човека, на пространственото проектиране като начин за културно осмисляне, насочване и оформяне на това поведение от обществото. Средовият подход във всичките си версии все още твърде слабо отчита обществената динамика на човешкото поведение, взема я като някаква предварителна даденост (естествена или изкуствена, природна или културна) и дорефлективна основа за това поведение. Както ни се струва, познавателната реконструкция на тази като че ли дорефлективна и безвъпросна реалност на човешкото поведение в средата би помогнала да се намерят начини и средства за реалното включване в проектантската практика на иначе твърде интересни и съществени средови постановки. Без това средовият подход рискува да се превърне в прекалено теоретизиране, абстрактно предписване от проектанта на едни или други нормативни твърдения от типа: какво трябва, а какво не трябва да прави той. Тази тенденция се наблюдава не само в теоретичните разработки, но и в редица проектни решения¹⁷. До известна степен схоластицитетът на присъщите за средовия подход дейности абстракции като че ли се засилва. А това се обуславя от игнорирането на социалната, обществената динамика на човешкото поведение, догматизирането на едни или други верни, но откъснати от живото движение положения. Системният подход като че ли се превръща в универсален ключ за решаване на едва ли не всички конкретни задачи, без да бъде взета предвид съответната ситуация. От тази гледна точка преодоляването на крайностите при интерпретацията на средовата парадигма не е само теоретичен въпрос, но и въпрос на професионална, теоретична и светогледна правилност при решаване на конкретните проектантски проблеми. Постановките на средовия подход не могат да бъдат приемани безкритично. Тяхното внедряване е резултат от твърде сложна и интензивна индивидуална доработка и преосмисляне, което изключва превръщането на средовите изисквания в една завършена, или по-точно догматизирана схема. Средовият подход може да бъде определен като начин за обучаване на ново мислене, който е отворен към нови влияния, непрекъснато се развива и е ориентиран към промяна и движение, а не към застой и норма.

Щ е д р о в и ц к и й , Г. П. Принципы методологической организации системных исследований. — Системные исследования, 1981 с

Г л а з ы ч е в, В. Л Проблема методологии в проектировании среды — Проблемы теории и » 1979, с. 80.

Г е н и с а р е т с к и й , О. И. Временные характеристики средового поведения как проблема экологической эстетики. - Теоретические проблемы дизайна (М.), 1979;

Г е н и с а р е т с к и й , О. И. Вещь, образ и переживания в художественном проектировании. Труды ВНИИТЗ 31/1981, с. 51.

Л е в а д а, Ю. М. Игровую структуры в системах социального действия. - Системные исследования, 1984.

К а г а н о в , Г. З. Некоторые следствия из оппозиции „среда — окружение" Теоретические проблемы дизайна, с. 66.

